מועדים לשיחה; קריאות חדשות בחגי ישראל — שמחת תורה

אחד המקרים המשעשעים בקורות יהדות אנגליה אירע ב־14 באוקטובר 1663. רק שבע שנים חלפו מאז הודיע אוליבר קרומוול שאיננו רואה כל קושי משפטי בישיבת יהודים באנגליה – והיהודים חזרו אליה באורח גלוי. בית כנסת קטן נפתח בסמטת קריצ'רץ' בלונדון – מְבַשֵּׂרו של "ביוויס מרקס", שהוקם ב־1701 וכיום הוא בית התפילה היהודי הפעיל הוותיק ביותר בבריטניה.

סמואל פפיס, בעל היומנים המפורסם, החליט לסור לביקור באטרקציה החדשה ולראות מה עושים היהודים בתפילתם. מה שראה הדהים וזעזע אותו. יד המקרה או שמא יד ההשגחה הובילה אותו לבית הכנסת ביום שמחת תורה. וכך תיאר את שראו עיניו:

והינה הוצאו החוקים מן התיבה והם נישאים בידי כמה אנשים, ארבע או חמש חבילות בסך הכול, והמשא עובר מיד ליד. אם זה מפני כובד המשא או משום שהכול משתוקקים לשאתו, לא אדע. וכך הם נושאים אותו סביב האולם, לקול שירת תפילות... אבל, אלי הטוב! לנוכח החיזיון הזה של האנדרלמוסיה, הצחוק, השעשוע נטול הריכוז, ציבור המתפללים המבולבלים הדומים לפראים יותר מלאנשים היודעים את אלוהי האמת – לנוכח חיזיון זה יכחיש הרואה כי ראהו אי פעם; ואכן, מימיי לא ראיתי כדבר הזה, וקשה לי להאמין שיש בכל העולם עוד דת שטקסיה אבסורדיים כל כך.The Diary of Samuel Pepys, 14 October 1663 57.

לסוג כזה של התנהגות בבית התפילה, פפיס אכן לא היה רגיל. סוג כזה של שמחה אינו מיתרגם בקלות ללשונותיה האחרות של הרוח. ודאי לא לאנגלית בריטית.

שמחת תורה הוא חג יוצא דופן. הוא אינו נזכר בתורה ואפילו לא בתלמוד. להבדיל מפורים ומחנוכה, צורתו לא נתקבעה בפסקי הלכה, ואין הוא מציין שום הצלה היסטורית. הוא דוגמה עילאית למה שהמקובלים מכנים "אתערותא דלתתא", התעוררות מלמטה. הוא צמח מהשטח והתפתח לאיטו עם הזמן. זהו גם החג היחיד שרק בגולה יש לו יום מיוחד משלו: בארץ ישראל הוא חופף לשמיני עצרת. הוא מספק אפוא הצצה נדירה אל הרפלקסים של הנפש היהודית הקולקטיבית.

הוא נולד בבבל, ככל הנראה בסוף תקופת האמוראים, במאה החמישית או השישית לספירה. מנהג בבל, שנעשה עם השנים מנהג כלל ישראל, היה לחלק את התורה לחמישים וארבע פרשות ולקרוא אותה בשבתות לאורך שנה אחת. מנהג ארץ ישראל, לעומת זאת, חילק את התורה לפרשות רבות יותר – 155 או 175 – כדי לקרוא אותה לאורך שלוש שנים או שלוש וחצי. ב"יום טוב שני של גלויות" של שמיני עצרת נהגו בבבל לקרוא בהפטרה את חלקו האחרון של סיפור חנוכת מקדש שלמה, שנערכה בחלקה בחג הסוכות ואשר בסיומה בירך שלמה את העם ושילח אותו לאוהליו (מלכים א' ח). בדרך כלל קריאת התורה ביום טוב קשורה לענייני החג עצמו, אך ביום זה הקריאה הותאמה להפטרה: ברכת משה לשבטי ישראל החותמת את התורה. על כן כינו יום זה "יום ברכה".58סידור רב סעדיה גאון.

מנהג קדום הוא לחגוג עם השלמת לימודו של גוף־תורה גדול, כגון מסכת גמרא או סדר משנה. הוא מוזכר כבר בתלמוד.59סנהדרין קיח ע"ב. הוא מיוחס, שוב, לשלמה, שעשה משתה לכל עבדיו לאחר שה' בישר לו שייתן בליבו חוכמה (מלכים א' ג, טו). מתוך כך התפתח המנהג לחגוג את סיום מחזור הקריאה בתורה, והעלייה לתורה לקטע האחרון בספר דברים נחשבה לכבוד גדול. חגיגה זו נודעה בכינוי "שמחת תורה" – עוד בטרם כונה כך חג כלשהו.

משפשט המנהג הזה, הרגישו שלא יאה להשלים את התורה בלי להתחיל אותה מיד מחדש. תחושה זו בוטאה באמירה כי הדבר עלול להיות תירוץ לשטן לקטרג על עם ישראל.60סדר טרוייש, ד. על כן התקבל הנוהג לקרוא מיד לאחר הקטע האחרון בתורה את תחילת פרשת בראשית. כיצד בדיוק? כאן נוצרו מנהגים רבים. היו שאמרו את פסוקי בראשית בלחש. היו שהוציאו ספר תורה שני. בכמה קהילות אדם אחד עלה לתורה לשני הקטעים, האחרון והראשון, ובקהילות אחרות עלו שני קרואים אך לא הפרידו בברכה בין הסוף להתחלה: העולה לסוף התורה אמר רק את הברכה שלפני הקריאה, והעולה לתחילת התורה – רק את הברכה שאחריה. לבסוף הסתמן מנהג מוסכם: שתי עליות נפרדות, אחת לסוף ספר דברים ואחת לתחילת בראשית.

בינתיים התפתחו מנהגים אחרים ברוח היום. מנהג אחד היה להעלות לתורה יותר אנשים מהרגיל. עד מהרה הונהג להעלות לתורה את כל הגברים בקהילה, ולקרוא לשם כך את הפרשה פעמים רבות. במאה האחת־עשרה הופיע מנהג נוסף: עליית "כל הנערים" לילדים שאינם בני מצווה. מעל הילדים נפרשת טלית כמו חופת חתונה, ואת ברכות העלייה לתורה אומר בשבילם מבוגר.

שני תפקידי הכבוד הגדולים, חתן תורה וחתן בראשית, מתועדים רק מן המאה השתים־עשרה ואילך. חתן תורה הוא העולה לתורה בקטע האחרון בתורה, וחתן בראשית הוא העולה מיד אחריו לקריאת תחילת פרשת בראשית. אברהם יערי, מחברו של ספר היסוד תולדות שמחת תורה, משער שהתואר המקורי היה "חתם תורה", או "חותם תורה", אך משהופיע השיבוש "חתן תורה" הוא נפוץ

במהירות. כינוי זה מילא כנראה משבצת שכבר הייתה מוכנה לו, שכן שנים רבות לפני ה"חתן" כבר הייתה כלה: המנהג לקשט את ספר התורה בצעיפי נשים ובתכשיטים התקיים בבבל עוד במאה השמינית. מנהג אחר המזוהה עם שמחת תורה, ה"הקפות" של הבימה עם כל ספרי התורה שבבית הכנסת, התפתח רק כעבור דורות רבים, בהשפעת מקובלי צפת מחוגו של האר"י.

חג שמחת תורה לא התפתח בארץ ישראל, ראשית מפני שאין בה יום טוב שני של שמיני עצרת, ושנית, ובעיקר, מפני שבארץ לא הושלמה קריאת התורה בכל שנה. הקהילה היהודית בארץ ישראל הוחרבה במסע הצלב הראשון. הצלבנים הנוצרים רצחו ב־1099 את רוב רובם של יהודי ירושלים. עדי ראייה תיארו עיר מוצפת בדם. חורבן זה היה תחילת קיצו של מנהג מחזור־הקריאה התלת־שנתי. במאה השתים־עשרה עוד דיווח הרמב"ם בצער כי בעירו פוסטאט שליד קהיר היה בית כנסת שקרא את הפרשיות על פי מנהג בבל ובית כנסת אחר שעוד שמר על מנהג ארץ ישראל. אולם לפחות אחת לשנה גברה האחדות: הנוסע בנימין מטודלה סיפר כי מתפללי בית הכנסת בנוסח הארצישראלי חברו למתפללי מנהג בבל בחגיגות סיום הקריאה השנתית.

עד כאן היסטוריה. אבל עצם הופעתו של שמחת תורה היא אות לתופעה מרשימה. כזכור, סוכות ושמיני עצרת מתוארים שניהם כ"זמן שמחתנו". טיבה של שמחה זו היה ברור, והיא התבטאה, בערוצים שונים, בסוכה ובארבעת המינים. הסוכה הזכירה לבני העם היושב בארצו כי זכו בדבר שאינו מובן מאליו, שהרי אבותיהם נדדו ארבעים שנה במדבר בלי קרקע ובלי דירת קבע. הלולב, האתרוג, ההדס והערבה היו המחשה חיה לפוריותה של הארץ כאשר ה' מברך אותה בגשם. שמחת סוכות הייתה שמחת החיים בארץ הצבי.

כאשר נפוץ חג שמחת תורה, המציאות הייתה אחרת. עם ישראל היה בגלות, לאחר שאיבד כמעט הכול: את ארצו, את ביתו, את חירותו ועצמאותו, את המקדש, את הכהונה, את סדר הקורבנות – את כל מה שהיה מקור שמחתו. משפט שובר לב אחד מפיוטי תפילת הנעילה סיכם את מצב האומה: "ואין שיור, רק התורה הזאת". כל שנשאר היה ספר.

רב סעדיה גאון, במאה העשירית, שאל שאלה פשוטה. בזכות מה עם ישראל עודנו אומה? הרי חסרו לו, נכון לזמן ההוא, תנאי היסוד של הקיום הלאומי הנורמלי. היהודים היו מפוזרים ברחבי העולם. הם לא חיו באותה טריטוריה. הם לא השתייכו לאותה מערכת כלכלית או מדינית. התרבות השלטת סביבם לא הייתה אחת. לשונות הדיבור היום־יומי שלהם היו שונות. רש"י דיבר צרפתית, הרמב"ם ערבית. ובכל זאת הם היו אומה אחת המלוכדת בייעוד משותף ואחריות משותפת, ונתפסו ככאלה גם כלפי חוץ. מכאן הסיק רב סעדיה: "אין אומתנו אומה אלא בתורותיה".61אמונות ודעות, ג, ז. התורה הייתה לישראל כארון הברית בביטוים הנאה של חז"ל: "נושא את נושאיו".62סוטה לה ע"א. יותר מששמר עם ישראל את התורה, שימרה התורה את עם ישראל.

היא הייתה, כמאמרנו בתפילה, "חיינו ואורך ימינו". היא הייתה חווה הנישואים של עם ישראל עם ה', תעודת הברית שחיברה ביניהם לבלי הפרד. הם איבדו את עולמם אך עדיין היה בידם דבר ה' – וזה היה מספיק.

יותר ממספיק. בשמחת תורה, בלי שציווה על כך לא פסוק בתורה ולא פסק רבני, היהודים בכל רחבי העולם שרו ורקדו ודקלמו לכבוד התורה, משל היו יקירי ירושלים המפוזים בשמחת בית השואבה בחצרות בית ה', או המלך דוד המכרכר בכל עוז בהיעלות ארון ה' לירושלים. הם גמרו אומר להראות לה' ולעולם כולו שעדיין כוחו של העם במותניו להיות "אך שמח", כפי שנצטווה להיות בחג הסוכות: להתמסר לשמחה מכל הלב, להתמכר לה בכל הגוף. קשה למצוא בכל תולדות הרוח האנושית עם שידע לשמוח בעודו נתון למשיסה; בעודו נטבח, כיהודי ימי הביניים, בידי נוצרים בשם אלוהי האהבה, או נתון כמותם להתאכזרותם של קיצונים מוסלמים, כגון אנשי האל־מואחדין, בשם אלוהי הרחמים.

עם המסוגל ללכת בגיא צלמוות ועדיין לשמוח הוא עם ששום כוח ושום פחד לא ינצחוהו. דוד המלך ספג את לעגה של אשתו מיכל בת שאול על כי ויתר על כבוד המלכים שלו וכרכר בכל עוז לפני ה' (שמואל א' ו, יד-טז). כמוהו נראו היהודים הספרדים והפורטוגלים מבית הכנסת בלונדון מגוחכים בעיני סמואל פפיס, שחשב שהתנהגותם אינה הולמת בית תפילה. אך כך כתב הרמב"ם בהלכות סוכה ולולב שלו: "שהשמחה שישמח אדם בעשיית המצוות ובאהבת האל שציווה בהן, עבודה גדולה היא", כלומר עבודת ה' נשגבה; "וכל המגיס דעתו, וחולק כבוד לעצמו, ומתכבד בעיניו במקומות אלו", כלומר חושב שהשמחה היא מתחת לכבודו – "חוטא, שוטה; וכל המשפיל עצמו ומקל גופו במקומות אלו – הוא הגדול המכובד, העובד מאהבה", שכן "אין הגדולה והכבוד אלא לשמוח לפני ה'".63משנה תורה, הלכות שופר, סוכה ולולב ח, טו-טז.

חג שמחת תורה נולד לאחר שהיהודים איבדו את כל אשר היה להם – אך את היכולת לשמוח הם לא איבדו אף פעם. צדקו עזרא ונחמיה כאשר אמרו להמוני העם הבוכים בשומעם את הכתוב בתורה ובהבינם כמה רחקו ממנה, "וְאַל תֵּעָצֵבוּ, כִּי חֶדְוַת ה' הִיא מָעֻזְּכֶם" (נחמיה ח, י). עם שאי אפשר להכרית את יכולת השמחה שלו, גם אותו אי אפשר להכרית. שהרי כמאמר ה' בפי הנביא זכריה, "'לֹא בְחַיִל וְלֹא בְכֹחַ כִּי אִם בְּרוּחִי', אָמַר ה' צְבָאוֹת" (זכריה ד, ו).